

A világ – kristályon át ,A Mester és Margarita'

Ez az alkotás jelenti sokak számára a 20. századi orosz regényirodalmat. Szerzőjét azonban még a tág értelemben vett közvélekedés sem sorolja az „egykönyvű”-ekhez, hiszen széles közönségrétegek ismerik más műveit, a többi regényt (A fehér gárda', „Molière úr élete', „Színházi regény'), kisregényt (Ördögösdi', Végzetes tojások', „Kutyaszív'), elbeszélést (Egy ifjú orvos feljegyzései'), a számos drámát. Ezek az alkotások önmagukban is jelentékeny darabjai a kornak s az írói életműnek, egyben pedig megelőlegezik a nagy regényt.

Ama ismert s véglegesnek tekintett „A Mester és Margarita”-változat tizenkét éven át tartó, számos (részben elégetett) változatot magába foglaló átdolgozási folyamat eredménye. (A regény keletkezés- és alakulástörténetéről a jeles *Bulgakov-kutató, Kiss Ilona* készül kritikai monográfiát kiadni.) Bulgakov életének szinte utolsó napjáiig írta s sok értelemben nyitva hagyta ezt a rendkívüli alkotást, főművét. Betegségének végső stádiumában inkább már csak diktálta a tervbe vett változtatásokat, javításokat harmadik feleségének, Jelena Szergejevna-nak, aki magát (némi joggal) Margarita prototípusának érezvén férje 1940-ben bekövetkezett halála után mindent megtesz azért, hogy a mű napvilágot láthasson. Ez csak 1966–67 telén következhetett be részletekben, a Moszkva folyóiratban. A regényt viharos gyorsasággal fordítják le és jelentetik meg jó néhány nyelven még abban az évben; nálunk 1969-ben kerül az olvasóhoz *Szóllósy Klára* fordításában. (A Szovjetunióban könyv alakban csak 1973-ban adják ki.) A bestseller példányszámában fogy azóta is, hatása nem csökken, népszerűsége töretlen, frissessége elsőrangú. Méltán került kanonikus pozícióba.

A nagy alkotások ismerve, hogy minden kor megtalálja hozzájuk a maga kérdéseit. Bulgakov regénye ilyen. Beszédes tapasztalat, hogy a folyóméterekben tárgyiasult értelmezéstörténet feldolgozása után is bőségesen hagy felfedeznivalót. Remekmű voltának bizonyítéka az is, hogy klasszikussá válása nem gátja a marginális jelentések felfedezésének. E regény lehetővé teszi, hogy értelmezői közösségeket, szokásrendeket túlélő, sokáig fel nem tárt „résekbe” pillantsunk be általa. Természetes táptalaja és kimeríthetetlennek bizonyuló kincsháza, kínáló példatára minden kurrens értelmezői ötletnek, magatartásnak, elméletnek is. Rejtett kódokkal, sztereotípiaváltásokkal él, létmódja (regény a regényben, értelembújtatás, jelentésszórás, de kohézió a szerkezetben: igény a mégiscsak egységes világmagyarázatra) a másodmodernség bevett alakzatain alapul. Sokrétű megoldásai, máig sokkoló modalitása, kultúránkon túlmutató (a keleti bölcsesség elemeit is magába foglaló) vonatkozásrendszere állandó és intenzív értelmezői feladatot gerjeszt.

Bár számtalan ponton beléphetünk a regény világába, tapasztalataim alapján elsőséget a leggyakoribb „Ki is ez a Woland?” kérdés élvez. Újra és újra meg kell felelnünk kihívására. Ő más, egészen más ördög, mondja a szakirodalom nagyobbik része, de a szöveg élő voltának bizonyítéka, hogy e téma lezárhatatlan fejezete „A Mester és Margarita”-ról történő gondolkodásnak. Szatirikus és karneváli attitűdjével Woland lehetőséget biztosít

a szereplőknek, hogy megteremtsék identitásukat. Missziója az, hogy a vele találkozóknak mind a regényen belül, mind azon kívül ki kell próbálniuk magukat rajta. Sokan (így a regénybeli Lévi Máté) egyértelműen elutasítják. A mű értékrendje alapján hamar fény derül az ilyen szereplő fogyatékoságára, akit éppen az minősít, hogy nem néz szembe vele, Wolanddal. Lévi demonstratívan nem köszön neki. Kivel, mivel nem hajlandó hát szembesülni? Már az indításkor nyilvánvaló: ez a „Sátán” nem a saját léteről, hanem éppen a Jó létezéséről folytatott vita közepébe lép be: Jézus nemlétének vagy elvetemültségének alternatívája bosszantja fel. Woland végcéljairól, szándékairól fokozatosan kiderül, hogy azok egybeesnek a másik hataloméival. Értékrendjük egy, feladatköriükben s eszközeikben különböznek csupán. A tompult Moszkvába értelemszerűen a keményebb kezűnek, az „ördögi” szereplőnek kellett eljőnnie. Ott arra van szükség, hogy az emberek hibáit kinagyítva esélyt adjon nekik a ráismerésre. A pogány-zsidó Jeruzsálemben a születő jó istenség képviselője jelenik meg ugyancsak áttételesen. A két város között

Margarita olyan női Faustnak is tekinthető, aki azért köt tudatosan szövetséget az ördöggel, azaz annak egyik képviselőjével, megtestesülésével, kísérelőjével, hogy megtalálja szerelmét. A Pilátus-regény (mely a szent apokrif, a próbakő, a Másról, a Többől való tudás objektuma) folyton a fejében van, azt idézi, olvassa-gondolja újra, tudja kívülről, s annak első mondataival jár-keel a világban. A szeretett lény utáni vágyakozás egybeesik a Mű iránti sóvárgással, s mindkettőjük visszahozatala, realizálása, életre keltése, újbóli életre hívása lesz Margarita vágya, feladata, leghőbb óhaja.

egyébként nincs is oly sok különbség. A jeruzsálemiek nem nagyon térnek el a moszkvaiaktól; az igaz tanítványok száma itt is, ott is végtelenül csekély. Az igazán szembeötölő különbség az, hogy amíg Jeruzsálemben személyes hatalommal áll szemben a leendő elítélt (az oda érkező mester), addig Moszvában erre nincs lehetőség. Ott a hatalom személytelen, megfoghatatlan, ezerfejű; nincs, aki vállalja a felelősséget. Kritikusok vannak, akik közül némelyeket mintha megérintene a regény, de csak annál nagyobb elszántsággal teszik tönkre íróját.

Moszkvába tehát két mester érkezik. Egyikük a művével Jesua közvetített/megalkotott szavait szelíden átnyújtó Mester (látjuk, hogy szedik ízeire regényét a kritikusok, olvasói levelekről nem tudunk), másikuk pedig Messire, a sátáni külsőségekkel élő transzcendens hatalom. Jeruzsálemben az emberi transzcendenciát, Moszkvában a transzcendens erő létét kellene felismerni, regisztrálni, önmagukra vonatkoztatni, hatni

hagyni a lakosoknak. Jeruzsálem nem ateista város. Ők a személyes emberit kellene, hogy integrálják. Moszkva tökéletesen ateista, neki a másik dimenzióval kell szembesülnie, de hangsúlyozottan önmaga által, egyenként, személyenként. Saját beolajozottan gyakorolt vétkeikkel szembesíti őket Woland azok hiperbolizálásával, a szóhasználat élővé, elevenné tételével, referenciartalmának megmutatásával. Automatizmusaik tudatosításával, fellazításával.

Megérkezését Moszkvába egyébként hívószavának („az ördögbe!”) sokszoros elhangzása is előidézi. Itt már csak öt emlegetik az oroszokra olyannyira jellemző szólásokkal, frázisokkal, megkövült nyelvi formulákban. Erre a nem-tudatos nyelvi formációkban jelenlévő kód tudatosítására tesz kísérletet Woland.

Bulgakov megfordítja a sztereotípiákat: Woland megjelenését hűség kíséri. Rokonszenves ördög, tüzei inkább tisztítóak, mint pusztítóak. Az ószövetségi Istenhez is közelít: bosszút áll, igazságot oszt, törődik a kiválasztottakkal. Helyzeteket teremt, melyekben mindenki megnyilatkozhat. Nagyító tükör; szembesíti magukkal a moszkvaiakat és önmaguk vállalására, de egyben az önmagukon való túllépésre ad nekik lehetőséget. Ar-

ra a reüsseresre készíti őket, hogy elnyomhatatlanul léteznek a sötét oldal mindannyiukban, de ez szövetségben áll a fényessel. Lévi Máté hibája éppen az, hogy nem ismeri el, nem ismeri fel: az ördög nem forrása, hanem manifesztációja az emberben meglévő rossznak, ami nem más, mint az emberi létezés vulgáris, képzeletnélküli rendje.

Nem az „ördög” a rossz tehát Moszkvában, hanem maga Moszkva aktuális állapota; az ördögi az, ahogyan lakói kizárják életükből a különöst, váratlant. Woland csak megmutatja nekik, hogy miféle nihilben élnek, és felhívja figyelmüket sötét oldalukra úgy, hogy azokat látványossá teszi. Fricskáihoz tőlük vesz anyagot. Vállalhatóvá teszi a teljesség érdekében a sötétet és a rendkívülit.

A kérdés ezzel együtt az, hogy képesek-e dialógusba lépni az emberek. Egymással, sorsukkal, az „ördöggel”. Örömmel fogadják-e be életükbe a meglepőt. Képesek-e az önmagukkal történő találkozásra. Woland nyomán lényük ugyan némileg torz, mégis legalább annyira jellemző, tehát ráismerhető formában jelenik meg. Megérthetik egyidejűleg aktuális világukat, amely legalább annyi negatív csodát, fantasztikumot produkál, mint amennyit az ördög és kompániája hoz be Moszkvába. A saját, szovjet típusú eltűntetések, machinációik, hivatali és nem hivatali lakásfoglalásaik, kiutalásaik, valamint Wolandék hasonló cselekedetei közötti párhuzamokat kellene meglátniuk. S e megkettőződés erejében a varázslat által kínált analógiák megértésében tárulhatna fel előttük saját identitásuk, emberi transzcendenciájuk. E mű világában tehát a váratlan élményhez való viszony alapján öltönek arcot s ítéltetnek meg a szereplők. Vagy összevetik e rendhagyó élményt már megszokott, meglévő, s ami nagyon fontos: dokumentált ismereteikkel, s ekkor a meg nem felelés elve alapján az újat elvetik, vagy léteznek bennük az imaginárius tér, ahol el tudják helyezni az új ténylet. Nem eldöntött, ki rendelkezik a regényben ilyen belső terekkel; éppen maszkjukon lazítani érkezik hozzájuk az ördög s kompániája. Segíteni akar nekik abban, hogy ha akár csirájában létezik bennük a készítés, engedjenek belső énjüknek, hagyják megnyilvánulni, ámulni, hinni azt. Ez történik meg Ivanuska esetében, bizonyos eredményeket tehát a látogatók el is érnek.

A regény első lapjaitól magatartási mintákat kapunk arra, hogyan lehet reagálni a nem vártra, rájuk. A tudós főszerkesztő, Berlioz elegendő mennyiségű tudással rendelkezik a mitológiák isteneiről, de nem hisz bennük. Holt tudás van a fejében, ezért kell annak repülnie.

Margaritával végső elkeseredettsége állapotában találkozunk. Eltelt egy év a teljes reménytelenségben, senkitől sem hall szerelméről. Örzi-melengeti emlékeiket, a Mester tárgyait az eldugott, lomos kis padláshelyiségben (ami térben fordított megfelelője a Mester pincehelyiségének), dühösen és keserűen sétál a parkokban, amikor egyszer csak felbukkan valaki. Bárki legyen az, kapóra jött, első és utolsó fogódzó, gondolja, hiszen a furcsa idegen ugyanazt a regényt idézi, melynek sorait ő is kántálja rendületlenül, bár egyre lehangoltabban. Akkor hát tudnia kell e regény szerzőjéről, az ő Mesteréről is! Margaritának belső szükségyszerűségéből kell elfogadnia a gesztust, a segítséget. Láthatjuk, mennyire nem vérszegény avagy érzélgős formában jelenik meg a Mester iránti szerelme. Attól olyan konkrét s plasztikus, hogy Bulgakov hús-vér alakot formál a nőből, aki elkeseredett magányában már-már új kaland után néz, de amint jelet fedez fel, bátran lép az ismeretlenbe. A Mester végleges elhagyására tett kísérlet is ilyen nem konvencionális megoldás. Az egy éves süket távollét után Margarita változást akar. Kéri végleges elbocsátását. Vagy hírt a Mestertől. Fellobban benne a férfi iránti személytelen érzéki vágy, magával vitatkozik, amiért azt nem realizálja, nem használja ki a kínáló lehetőségeket. Ez a fizikai, materiális, érzéki valóság iránti fogékonyság is jól tesz Bulgakov regényének, s téríti el a tézisregényként történő értelmezés útjairól. A szereplőket lakásszükségletének méltánylása, Margarita természetes szexualitása vagy éppen a Mesterrel töltött hétköznapjainak mindennapi meleg bája teszik a művet emberközeli, fosztják meg mindenféle sematikusságtól és ideologikusságtól. (Bulgakov lazít minden

konstrukción úgy, hogy képes emelni azok érvényét, ha kellőképpen tágasak, tehát a regényt minél gazdagabb összefüggéseiben magyarázóak.) Margarita sárga virággal lépett ki annak idején az utcára gótikus palotalakásából, s vonzotta e különös jellel magához a férfit, szerelmét, akinek nem is tetszett a virág színe, de e virág mégis azzá a tárgyasult kapcsolatteremtő elemmé válik, amelyet egymás felé nyújtanak a mű szereplői, s mely őket magukat megnyitja a másik irányába.

„-Tetszenek önnek a virágaim [...]

Nem.

Meglepetten nézett rám, és akkor egyszerre, egészen váratlanul rádöbbsentem, hogy én egész életemben csak ezt a nőt szerettem!” (Bulgakov 1978.)

Margarita bátran kezdeményez, illetve fogadja a kihívásokat, de Bulgakov gondoskodik arról, hogy az ördög asszisztenseként is megmaradjon tisztának. A Sátán bálja ugyanis minden szörnységgel együtt igazságosztó. Bűnösök vonulnak fel, akiknek még nem telt le idejük. Bűnhődésükben egy kis szünet, átmeneti kikapcsolódás a bál. Margarita szerepe éppen abban áll, hogy pillanatnyi enyhülést adjon fájó testi-lelki sebeikre. Önzetlensége itt lesz a legnyilvánvalóbb, Frida megmenekítésekor. A sajátos boszorkány-szereplő, Margarita programja tehát nem a köztudatban élő, a mesék szereplőjeként ismert boszorkányával egyezik, sokkal inkább az ősi, egységes világnézet női princípiumával, aki szűz, anya és alvilági istennő egyben, és a világ alapvető egységét, a jó és rossz különválaszthatatlanságát képviseli mégis a Jó érdekében! (Ellentétben rontó, fekete mágiával foglalkozó társaival.) Egyes vonásaiban az ősi Európa Nagy Istennőjére emlékeztet; ő Földanya-Gaia s holdistennő.

Másfelől nézve Margarita olyan női Faustnak is tekinthető, aki azért köt tudatosan szövetséget az ördöggel, azaz annak egyik képviselőjével, megtestesülésével, kísérőjével, hogy megtalálja szerelmét. A Pilátus-regény (mely a szent apokrif, a próbakő, a Másról, a Többről való tudás objektuma) folyton a fejében van, azt idézi, olvassa-gondolja újra, tudja kívülről, s annak első mondataival jár-kezel a világban. A szeretett lény utáni vágyakozás egybeesik a Mű iránti sóvárgással, s mindkettőjük visszahozatala, realizálása, életre keltése, újbóli életre hívása lesz Margarita vágya, feladata, leghőbb óhaja. Ha a „Faust”-skálán akarom elhelyezni ezt a mélyen szimbolikus nőalakot, nem mondhatom tehát, hogy a „Faust” első részének Gretchenjére hasonlítana. Nem a megalázott, megtipport, bűnbe sodródó ártatlanság. Sokkal inkább egy különös Faust, aki integrálja Gretchennek a Faust második részében megváltozott pozícióját, ahol az utóbbi már az örök, megbocsátó nőiség szimbóluma, közbenjáró, megmentő, s így a bulgakovi Margarita szerepeivel is összefüggésbe hozható. Bulgakov Margaritája tapasztalt, érett, intellektuális és egyben érzéki és gyengéd, intimitásra képes hősnő. Tagadása az értékeket ellejejtett Moszkva ellen irányul, ahogyan Wolandé is. Nem kell a szent értékeket sárba tipornia, hagyományos értelemben boszorkánnyá válnia. Oroszország „nőies” Faust-voltának olyan szimbóluma, akinek már nem kell tartani a „nyugati” ördög erőszakától. Ennél több esze van, és különben régen túllépett ezen a komplexusán. Megválogatja ördögeit, ismerkedik, és nem járhat rosszul.

Máténak a fényben lesz lakhelye a mű végén, Jesua oldalán, aki hírvivőnek hívja maga mellé. A regény páros példáinak tanúsága szerint a vonzalom minden esetben kölcsönös volt (a Mester és Margarita, Pilátus és Jesua, Pilátus és Banga is egymás mellé kerülhettek). Jesua és Máté esetében hogyan működik e kölcsönösség?

Lévi Máté magáról hiszi és terjeszti, hogy a jó hatalom szolgálatja, Jesua embere, védelmezője, tanítványa. Valóban jó lenne? Fénytérmetű, mint amilyennek hiszi magát? Inkább durva, erőszakos, kommunikációképtelen, fanatikus követő. Éppen a megbocsátásról nem akar tudni. Közvetíti, hozza a híreket, de még nem érti azokat. Pilátussal gyanakvó, kíméletlen. Nem bocsát meg, bár ő maga szintén halált adott volna, ölni készült

ker izben is. Máté nem ismeri fel ezeket az egyezéseket (s azt sem, hogy tanuló társa, Pilátus keze sem volt teljesen szabad, nem egészen saját akaratából ítélte úgy, ahogy tette). Nyomatékosítom: kompenzációképpen ismételt az, a gyilkolás jut Máté eszébe is. A bosszú. Csakúgy, mint Pilátusnak. Máténak még meg kell tanulnia megbocsátania (Pilátusnak pedig vállalnia a felismerteket, de vele ez meg is történik, erről szól a regény). Máté ingázik az általa „jósnak” és „rossznak” tartott hatalom között, megértendő, hogy ők együvé tartoznak. Hogy egyazon világ két oldalát testesítik meg. Hogy azonosak a céljaik. Hogy Woland esetenként még engedékenyebb, nagylelkűbb is. Hogy nem lehetnek meg egymás nélkül, s a helyzet dönti el, hova melyiküknek kell elmennie, fellépnie. Hogy munkamegosztás van köztük, de közös az „elszámolás”. A tervezés inkább a „fény”-től indul ki s a sötét oldal, a materiában otthonos, azzal bánni tudó fél valósítja meg, fordítja anyagba az elképzelést. Konceptióm szerint próbaúton, vezeklőúton, beavatási úton van ez a tanítvány, Máté. Neki azt kell megtanulnia, hogy a dolgoknak nem egy oldaluk van. Sajátos Hermész-alak. A közvetítés, közlés kívánalmainak a regény idejében csak a szó szoros értelmében, mechanikusan felel meg, de nem érti, amit mond, nem világítja meg közlendőjét. S végképp nem tolmácsol, ám nem is csúr-csavar. Otrombán egyértelmű, egyféle, de még itt is téved; azt is eltéveszti, melyik oldalon áll. A nyelv játékosan bonyolító, s ezzel némileg ellentétesen mégiscsak világosságot tevő értelmező, értelmezgető, jelentéseket kínáló funkciójával végképp nem tud élni.

Sőt. Artikulálatlanul dadog, stílusa töredezett, goromba, hangsúlyozottan otromba. Hajlékonyságra abszolút képtelen. A megértés annak több szintjén is manifeszt módon hiányzik belőle. Önmagára rálátni képtelen, nem is csoda, hogy esetlenül, haragosan, megnyugvársra képtelenül mozog, dúl-fúl a világban. Számára kín lehet Wolanddal kommunikálni, ahogyan Pilátussal is, ámbar esetében tesz egy gesztust: kér egy újabb pergamentekercset. Máté feladata valószínűsíthetően éppen abban áll, hogy megértse, önmaga mely aspektusával kell tisztába jönnie. Küldetése Wolandéhoz próbaút, a közvetítés nehéz próbája.

A mitológiai Hermésznek is le kell szállnia az alvilágba. Meg kell ismernie az ottaniakat, hogy ezután már ne álljon értetlenül a halál előtt, ahogy a nagy beavatottak számára sem ismeretlen és nem is büntetés a halál. S ő, Hermész, nem is egyedül ereszkedik a holtak birodalmába. Lelkeket kísér át oda. Megmutatja nekik, az elhalálozottaknak, új lakhelyüket. Máté feladata is ez: általa, vele jelölik ki, ki hova jusson a másik világon. Mert az kétségtelen, hogy a Mester és Margarita kikerülnek a föld vonzasköréből. Köztes (átmeneti?), valamiképpen nem evilági helyen áll szőlőindával befuttatott házikójuk.

S ha a Hermész-analógia nem lenne még elég meggyőző, hadd utaljak arra is, hogy Hermész egyik fő és jól ismert attribútuma a tolvajlás. Bizony, ért ehhez is a bulgakovi Máté. A kenyérboltból eltulajdonított késsel szabadítaná meg mesterét szenvedésétől. Hosszú, hegyes, túlvilágra küldő kése pedig asszociálhatja Hermész vezetőpalcáját, amivel a lelkeknek mutatja az utat. Máté viszont eszközének sem a közvetlen, sem a szimbolikus jelentését nem képes még felfogni. E félig kész Hermész-alak rendelkezik tehát némely hermészi vonással, de már eleve ambivalens formában, s ebben az összefüggésben nem véletlenül marad féloldalas.

Láthattuk, hogy éppen e hiányzó vonások birtoklására lenne szüksége Máténak, a különös tanítványnak. Az önreflexió készségét, a világ, az értelmezés lehetőségének sokrétűségét kell megtanulnia hírvívó útjain. Meg kellene látnia a saját maga által leírt szövegek mélyebb értelmét, szimbolikusságát, s a gyengeséget is megértenie – megérteni tehát a magyar szó mindkét értelmében.

Máté öntudatlanul új verziót hoz létre az ösztönösen megérett és/vagy félreértett megnyilvánulások lejegyzésével. Szavai messzemenően szimbolikussá válnak és válhatnak, és olvasói magukra is veszik azokat. Az égető nap felé tartható kristály képzete például a regény azon alapproblémájára történő reflexió, hogy lehetséges-e a tiszta, árnya-

(a régi hit templomát mint eszményt akarom ledönteni), hol aktuálisan, személyesen, fiziológiailag érvényes (fáj a fejed...) válaszokat adott Jesua akkor, amikor vallatták. A regény játszik azzal a jól ismert jelenséggel, hogy ugyanaz a szó egyszerre rendelkezik pragmatikus, képi és transzcendens jelentéssel. A történeti rekonstrukció is reménytelen, Máté verziójának igazságértékéről is nehéz lenne dönten. Azzal, hogy Jesua maga is több oldalról közelíti meg az igazságot, mintegy előjátssza az értelmezésnek mint olyannak a többszólamúságát. Magatartásával, válaszaival sugallja, hogy elképzelhetetlen a történetek, hallottak tökéletes visszaadása, hiszen az igazság mindig máshol van. Ám ezzel kimondatlanul (saját kimondott ítéletével ellentétesen) legalizálódik a krónikás interpretátori szerepe. A regény más szintjén a fentiekből az következik, hogy Jesua mintegy jóváhagyja: aki (eseményeket, szavakat) lejegyez, óhatatlanul személyesít, átértelmez, misztifikál.

Az eddigiek alapján kijelenthető, hogy a mű világában a pusztai történész-lét (a Mester eredeti s Iván Epilógus-beli foglalkozása) első, később elégtelennek bizonyuló stádium. A krónikás alapvetően nem felelhet meg az egzaktitás kritériumának, eredendően „rossz” krónikásnak kell lennie, félreértései elkerülhetetlenek. Mindezek együttesen vezetnek a Máté feljegyzéseiből kiolvasott verzió születéséhez s továbbéléséhez, és határozzák meg befogadását. A többszörös félreértés, a másként értés tehát kikerülhetetlen, sőt termékeny folyamat. Van létjogosultsága a kánontól történő eltéréseknek, főként hogy a kánon státusa lesz bizonytalanná. A kánon Bulgakovnál nem más, mint befogadások története. Az események leírója is, mint látuk, befogadó, ahogyan a regényt olvasó szereplő is természetesen az: szintén alakítja a művet. Mint Margarita báli tapasztalata: nyoma ott lesz a következő, általa olvasott részen. Itt hívja fel Woland (Afranius alakjában) megbocsátásra Pilátust Máté szövegének felhasználásával.

Iván tanítvány mivolta nem kevésbé érdekes kérdés, bár más vetületben. Megvilágosodása óta még nem alkotott, még nincs műfaja, nincs kifejezési formája. Ifjúkori verseit megtagadta, s azóta újabakkal, egyáltalán szépirodalommal nem kísérletezett – csak látott, hallott, tapasztalt és tanult. További sorsáról – miután elhagyhatja az elmeklinikát – is értesülünk az epilógusból. Iván az a tanítvány, aki Moszkvában marad. Életútja azt sugallja, hogy a földön ilyen felemás élet adatik a különös tudással rendelkezőknek. „Nappali” életük csakis korlátozott lehet. (A Mester ugyan Moszkvában, pincelakásában, mindentől elzárkózva alkotta, alkothatta meg művét, tovább élnie nyugodtan azonban már nem lehetett.) Álmában Iván is felszólítást kap az alkotásra, de műfaját és témáját még nem találta meg. Beavattatott egy más világba, s talán ennek a tapasztalatnak a birtokában kellene újraírnia az eseményeket. Woland indította el új útján, s a Mester által világosodott meg, nyerte el a tisztánlátást. Berlioz halálával, a „hetedik istenbizonyítékkal” Iván felszabadul hamis, rossz első mesterének hatása alól. A fekete macska kíséri útján, majd fecskéként folyóba ugrik, ami természetesen a megkeresztelkedés-megtisztulás aktusa, azután: elveszíti TÖMEGÍR-igazolmányát. Gatyában, ikonnal, gyertyával szalad a TÖMEGÍR székházba. Innen az elmegógyintézetbe kerül, ahol tudomást vesz saját rejtett énjéről. A Mester teljesíti ki látását a jelenségek mélyebb összefüggéseiről fellebbentve a fátylat (zápor), villámfénynél

Nincs is a regényben jó értelemben vehető tiszta, tökéletes, romlatlan fény. Az árnyalatlan fény kifejezetten kellemetlen, sőt kibírhatatlan: vakító mind Moszkvában, mind Jeruzsálemben. A fény megpróbáltatásai, a különféle típusú fénnel folytatott kalandok azt a tanulságot hordozzák, hogy egyedül a valamiképpen szűrt fény hoz megkönnyebbülést. A megszelídített fény birodalmába jutnak a főszereplők, s erre vágyik öntudatlan kristálymetaforájának tanúsága szerint Máté által az emberiség.

(teremtés, büntetés, megvilágosodás, megtisztulás), s egyben eloszlatja félelmeit. A kórházi lámpa kék fényénél Iván lassan felenged, s megpróbáltatásai kezdete óta először megnyugvást lel.

Az idegklinika tehetséggondozó szerepe azonban nem egyértelmű. Gyűjti és védelmezi a másságot, alkalmat ad különleges találkozásokra és emberek közti szóbeli megerősítésre, de a kitörő aktivitást el is akarja fojtani. A Mester menedékre itt lelt. Tető került a feje fölé, zárt világba jutott, ahol nyugodtan élhet azok között, akik nem képesek a beilleszkedésre. Ő már mint önmaga árnyéka kerül ide, nyitottságát, készségét a változásokra elveszítette. Amit addig magáénak tudhatott, el nem vétetik, lehet még része a tudott dolgokra való ráismerés örömeiben, de szelleme és lénye újabb ismeretlen élmény átélésére nem alkalmas már; nem aktív, nem teremtő. Érthető, hogy örülni tud Iván élménybeszámolójának, s elfogadja a megerősítést, amely az ő regényével hangzik egybe, s ezáltal ő is alapvetően megerősíti a másikat új élményének befogadásában, elfogadásában. Döntő módon segíti ezzel a másik ember személyiségének kibomlását, azonosságtudatának kialakulását. Iván az, aki a reményteljes pillanatban érkezik, s új élménye valóban megerősítésre is talál; ennek nyomán válhat még az élmény továbbadójává, a regény folytatójává is. Ha eddig esetleg nem is jut majd el, legalább rossz költő nem lesz többé, ami ugyanakkora érték, hiszen tudatosodás, személyes meggyőződés, vállalás eredménye. (A Mester azonban sem írni, sem élni nem kíván már, s csak töredezett beszédben tudja megosztani Ivánnal életének a megtörtetés után következő eseményeit, mondhatjuk azt is: regénye hatástörténetét. Elképzelhető, hogy Ivánnak éppen ennek feltárása, rekonstruálása és szavakba öntése a feladata, hisz a Mester mindezt dadogva, kihagyásosan, félig még a gesztusok nyelvén mondhatta csak el.)

A Mester a 13. fejezetben bukkant fel; e baljós szám a halál, balsors, de mitologikusan mindenféle jelentős átváltozás szimbóluma. Megjelent hát számunkra is, akik hangsúlyozottan csak Ivánon keresztül, mint az ő vendégét látjuk-halljuk őt, s gyógyítóként, művészként, emberként megerősítette Ivánt a mindkettőjükben ott rejlő vízió létezéséről. Az úszó Hold alatt folyik e végső beavatás. A beavattatás útján őt és a Mestert is egy-egy nő kíséri tovább. A Mester Margaritája Ivánt is bátorítja, álmában éppen ő biztatja a műtovábbírására. Iván epilógus-beli felesége azonban a kritikus éjszakákon injekcióval csilapítja le férje feltörő vágyait. Talán ennek tulajdonítható, hogy Iván a forrponon soha nem jut túl. A tőle s a regénytől való elválásunkkor még csak az injekció teremti meg a kapcsolatot a rémséges (kivégzés) és a biztató (Mester és Margarita látogatása) álmok között, s eredményezi a megnyugtatóan lezáró, már statikus (holdfényár) álomképet. Iván menedéke ez; a végzetes összezavarodottság, felzaklatottság utáni totális megnyugvás. A megkönnyebbülés éjszakai alapvetően a holddal, a holdárral függnek össze, annak jegyében állnak, az azzal történő érintkezés tölti meg őket tartalommal. Az Epilógusban Iván még a ciklikusság foglya. Az injekció által elért transzformáció (a két álomkép közt) nem termékeny. Aktív, alkotó jellegű aktusnak kellene helyettesítenie azt. (Iván már a kórházban is el tudta viselni a rettenetes hírt: a Mester halálát, amiről intuíciója segítségével határozott sejtése volt.) Az Epilógus idejében, amikor hitvese a kritikus hajnalokon beadja a feledést hozó orvosságot, Iván az írásra történő felhívás s az alkotás képtelenségének határhelyzetében van. Eufória: a legnagyobb zaklatottság utáni tökéletes megnyugvás boldogsága társul felesége elnéző, „észre nem vevő” jóindulatához. Egy bizonyos szempontból viszont ez mégsem elegendő, nem kielégítő, mert így Iván nem léphet ki az „ördögi” körből. Nincs módja arra, hogy kipróbálja: sikerülne-e saját erejéből kitörnie a ciklikusságból. Hiszen vannak jó és rossz, termékeny és terméketlen, alkotó és sorvasztóan meddő visszatérések. Minden tavaszi holdtöltekor rátör a vágy az út bejárására, ő ennyit meg is tud tenni. Ez egyben fokmérője annak, meddig juthat el egy moszkvai Moszkvában maradván. A szovjet város ennyi rendelleneset enged csak meg, többet nem. Ezek az évi egyszeri séták mégis őriznek valamennyit a múltból. Az igazi kilépés-

hez ebből az állapotból, a felülemelkedéshez azonban többre lenne szükség. Külső segítségre például. Porszemnek, mondjuk úgy, aranyorszemnek kellene a gépezetbe kerülnie. Lépjen a véletlen, adasson meg egy esély. (A Mester esetében ez volt a lottófőnyeremény, Ivánnál talán lehetne az injekció elmaradása.)

Minden szakíró a regény végi fény-árnyék-hierarchiát igyekszik megérteni. A jutalmazás „alsó”-nak tekintett szintjére, a félhomályba, nyugalomba kerülő Mester és Margarita a bőséges szakirodalom szerint különböző okokból nem juthattak a tiszta fénybe: a Mester nem volt elég kitartó, Margarita igen, nagyon is, de részben önmaga „rossz” erőinek vállalásával, részben személyes érdekével, hogy a szeretett személy mellett legyen, szintén „csak” oda kerül. A „fény”-be Pilátus indulhat el, Jesuával. Én úgy látom azonban, hogy a megtisztult (Pilátus) és a tiszta (Jesua) sem a primér, hanem a visszavert, a közvetített fény objektuma felé, annak sugarain lépeget. Nézetem szerint nincs is a regényben jó értelemben vehető tiszta, tökéletes, romlatlan fény. Az árnyalatlan fény kifejezetten kellemetlen, sőt kibírhatatlan: vakító mind Moszkvában, mind Jeruzsálemben. A fény megpróbáltatásai, a különféle típusú fénnel folytatott kalandok azt a tanulságot hordozzák, hogy egyedül a valamiképpen szűrt fény hoz megkönnyebbülést. A megszelídített fény birodalmába jutnak a főszereplők, s erre vágyik öntudatlan kristály-metaforájának tanúsága szerint Máté által az emberiség. Ez tekinthető a regény világában oly sokféleképpen megnyilvánuló teljesség állapotának, amely magába foglalja a sötétet is, és minden szint s árnyalatot. Nem látok tehát elvi különbséget a „fény”-be és a „nyugalom”-ba jutott szereplők regénybeli értékessége között. A vezeklő Pilátus végső pozícióját nem vélem magasabbnak, mint a többi említett szereplőét. Ugyanúgy a tompított (szűrt, visszavert, másodlagos stb.) fény birodalmába kerül (jutalomként s egyben megnyugvásként), ahova a többiek, így Iván is. A vezeklés teljes ívét bejáró, de alkotásra fel nem szólított Pilátus dialógusra áhítozik, és vágya beteljesül. Nem jut azonban magasabbra, mint a többi főhős; koncepcióból az következik ugyanis, hogy a köztes, szűrt fény, általában a hold hatáskörében látom mindegyikük végső helyét, még Jesuáét is, hiszen oda lép át, a holdsugárra, hogy sétálhasson Pilátussal. Érte hagyja el a jelző nélküli fényt, ahonnan Máténak is el kell zárándokolnia. A többlépcsős, megszenvedett, véget nem érő, talán továbbírható, továbbírandó, a hermeneutikai kör összes szereplőjének részvételével folyó, a vezeklést és annak tapasztalatát is magába foglaló permanens dialógus állapotában végződik a Mester regénye, melynek egyik lehetséges utolsó mondatát (Szabad vagy!) együttesen hozzák létre. A közös alkotás, a szenvedéssel megszolgált dialógus a legfelső szint. Bejárva az iniciációs út nagy részét, tudva a Mester bűnéről és a regény befejezéséről, felszólítva az alkotásra Iván sincs kiemelt helyzetben. Iván ugyan tud a hiteles történetről, a vezeklésről, a megbocsátáshoz vezető útról (hozzátennem: a Mester gyávaságáról is, aki szintén nem tudott megbocsátani), de nyitott kérdés, mit és hogyan kellene megírnia. Nem homogén szöveg képződött ugyanis, az „igaz történet”-ből érdekes alternatívák nyílnak. A tanítványoknak módjuk van tovább- vagy újraírni a regényt, és ennek révén ráeszmélni önmagukra. Ha nem is az alkotás, de a tapasztalat szóvá válása a legfelső szint és ez egyben a jutalom, ameddig eljuthat a hős.

E regény szerint írónak lenni a kapcsolatban-való-lét elsajátítását és az átértelmezés képességét jelenti. A másként-érteni-tudás a beavatás folyamatában, a kegyelem aktusában, a tanulóidő letöltésével érik be. A jeruzsálemi történet közreadásának mozaik-technikája végül megteremti az egészet teljes egybeesést hozva létre, ám befejezni csak közös akarattal, megélve, szerepcserékkel, szereplő-szerző-olvasó-küldő összhangjával, ennek lépcsőzetes közlésével lehetséges. Itt egy valódi közösségi döntésnek lehetünk tanúi. Az aktus maga a megtestesülő dialogicitás. A Mester által írt, s a hol Woland által elbeszél, hol Iván s Berlioz álmában (látomásában?), hol Margarita olvasásában megelevenedő regény befejeztetik. S mégis, folytatódhat a történet a megújult, emancipálódó szereplőkkel, provokatívan új tartalommal, követve azonban a megtalált arany fonalat (hold-

sugárszál...), azzal talán vitatkozva, a misztifikáció és a kreatív valóság mezsgyéjén egyensúlyozva. Iváné és Mátée, valamint a mindenkori olvasóé ez a lehetőség. Az újra-olvasás letérítheti megszokott ösvényeiről a befogadót. Megelevenedhet egy képi jelentés, s ami marginálisnak tűnt, fókuszba kerülhet. Lévi Máté esete olvasatomban ezt példázza. Szövegeink, ahogy minden szöveg, s az irodalmi szöveg törvényszerű heterogenitása, meghatározatlansága, „nyitottsága”, megengedi az értelmezések sokaságát. A mű az olvasó nélkül eleve kitöltetlen, befejezetlen. A Másik megjelenése viszonyt teremt. A kívülről jött kérdésre egyszer csak önmeghatározó válasz érkezik, amiből a kérdező is tanul, s magára ismer belőle. Megtalálja a rá szabott, reá váró jelentést, ahogyan Margarita is azt olvasta ki Mestere regényéből, amiről akkor az ő élete szólt, a gyávaságról és a megkésettiségről szóló példázatot. Ezt a mondatot („A legnagyobb bűn a gyávaság”) ráadásul csak Lévi pergamenjein olvassuk, a narrátor saját (autentikusnak beállított) leírásában nem is említi. Így lesz a félreértés, félrehallás, hozzátoldás, nagyotmondás, továbbírás, értelmezés termékennyé. A két város, a Moszkvában íródo Jeruzsálem és a Jeruzsálemből látható Moszkva történetei egymásba fonódnak, kibogozhatatlanul együtt léteznek, ugyanarról szólnak. Mű és olvasója egymással kölcsönhatásban létezik, menthetetlenül beleolvassa, beleéli magát a másikba.

Irodalom

- Adamik Tamás (szerk., 1996): *Apostolok Csodálatos Cselekedetei*. Telosz, Budapest.
- Bahtyin, M.: (1976): A tér és az idő a regényben. In: *A szó esztétikája*. Gondolat, Budapest.
- Bahtyin, M.: (1982): *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Európa, Budapest.
- Balassa Péter (1995): *Majdnem és talán*. T-Twins Kiadó, Lukács Archivum. (évsz. nélk.) Szabadban. Liget Könyvek, Budapest.
- Barabás Judit (1985): *A Mester és Margarita*. Literatura, 3–4.
- Barratt, A. (1987): *Between two worlds. A critical introduction to The M. and M.* Clarendon Press, Oxford.
- Bényei Tamás (1993): Wagner Kristóf evangéliuma és más történetek. In: *Esendő szörnyeink és más történetek*. JAK – Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest.
- Biblia* (1991). Református Zsinati Iroda sajtóosztálya, Budapest.
- Bojtár Endre (1970): *Egy rendhagyó regény*. Új írás 6.
- Bolen, V. (1972): Theme and Coherence in Bulgakov's *The Master and Margarita*. *Slavic and East European Journal*, 16. 4. Winter.
- Bulgakov, M. (1978): *A Mester és Margarita*. Ford. Szöllősy Klára. Európa, Budapest.
- Bulgakova, Jelena (1994): *Naplója (1933–1940)*. Kráter Műhely Egyesület, Budapest.
- Bultmann, R. (1994): *Történelem és eszkatológia*. Ford. Bánki Dezső. Atlantisz, Budapest.
- Buber, M. (1991): *A próféták hite*. Ford. Bendl Júlia. Atlantisz, Budapest.
- Cirlot, J. E. (1971): *A Dictionary Of Symbols*. London and Henley.
- Dolgozatok a Jézus élete-kutatásról. (1993) *Theológiai Szemle*, 2.
- Eco, U. (1976): *A nyitott mű*. Gondolat, Budapest.
- Eco, U. (1992): *A Foucault-inga*. Ford., az utószót és a jegyzeteket írta Barna Imre. Európa, Budapest.
- Edwards, T. R. N. (1982): *Three Russian writers and the irrational. Zamyatin, Piln'ak, and Bulgakov*. Cambridge University Press.
- Eliade, M. (1987): *A szent és a profán. A vallási lényegről*. Ford. Berényi Gábor. Európa, Budapest.
- Eliade, M. (1993): *Az örök visszatérés mítosza*. Ford. Pásztor Péter. Európa, Budapest.
- Eliade, M. (1999): *Misztikus születések*. Ford. Saly Noémi. Európa, Budapest.
- Emrich, W. (1981): *Die Symbolik von Faust II. Sinn und Vorformen*. Athanäum Verlag.
- Erläuterungen zu Goethes Faust von F. B. II.* (1957) Salzburg – Klosterneuburg
- Gadamer, H. G. (1990): Hermeneutika. In: *Filozófiai hermeneutika*. Budapest.
- Gareth, W. (1990): Some Difficulties in the Interpretation of Bulgakov's *The Master and Margarita* and the Advantages of a Manichaean Approach, with Some Notes on T's Influence on the Novel. *The S.a.E.E.R.*, 2.
- Gaszparov, B. (1988): „A Mester és Margarita” motívumszerkezetéről. *Medvetánc*, 1.
- Haber, E. C. (1975): The Mythic Structure of Bulgakov's *The Master and Margarita*. *Russian Review*, 34.
- Halpern Péter: (1982): „Fausti” elemek A Mester és Margaritában. *Filológiai Közöny*, 2–3.
- Hamvas Béla: (1988): Inka kövek. *Kultúra és közösség*, 1.
- Hamvas Béla (1995): *Scientia sacra*. I. r. Szerk. Dúl Antal. Medio Kiadó.

- Heller Agnes: (1996): Identitások, életterek, hatalmi terek, ismeretlen belvilágok. A saját és az idegen eredetéről. Ford. Glavina Zsuzsa. *Kritika*, 8.
- Heller Agnes (1997): Hermeneutika az orosz századelőn. *Helikon*, 3.
- Horváth Judit (1995): „Iván beavatása avagy epiphania A Mester és Margaritában”. Kézirat, Pécs, OTDK-dolgozat.
- Horváth Judit: (1994): *Isteni és az emberi természetéről, AZ Ő, I-II.* Görög egyházatyák. Atlantisz.
- Janovszkaja, L. (1987): *Bulgakov*. Gondolat, Budapest.
- Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György (szerk, 1994): *Jelképtár*. Helikon.
- Jewish symbolic art* (1990). Szerk. Abram Kehof. Jerusalem.
- Janovszkaja, L. (1987): *Bulgakov*. Gondolat, Budapest.
- Jovanovic, M. (1975): *Utopija Mihaila Bulgakova*. Institut za knjevnost i umetnost, Beograd.
- Jovanovic, M. (1998): A Máté evangéliuma mint A Mester és Margarita irodalmi forrása. In: *Komparatistikai szövegyűjtemény*. Szerk. Goretity József. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Jung, C. G. (1987): *Emlékek, álmok, gondolatok*. Feljegyezte Aniela Jaffé. Ford. Kovács Vera. Európa, Budapest.
- Jung, C. G. (1993/A): *Aion*. Ford. Viola József. Akadémiai, Budapest.
- Jung, C. G. (1993/B): *Az ember és szimbólumai*. Ford. Matolcsi Ágnes. Göncöl, Budapest.
- Jung, C. G. (1993/C): *Mélységeink ösvényein*. Ford. Bodrog Miklós. Gondolat, Budapest.
- Jung, C. G. (1995): *Gondolatok az apáról, az anyáról és a gyermekről*. Ford. S. Nyirő József. Kossuth, Budapest.
- Jung, C. G. (1996): *Gondolatok a vallásról és a kereszténységről*. Ford. Bodrog Miklós. Kossuth, Budapest.
- Jung, C. G. (1997A): *Szellem szimbolikája*. Ford. Bodrog Miklós. Európa, Budapest.
- Kamarás István (1986): *Utánam olvasó! A Mester és Margarita fogadtatása, értelmezése és hatása Magyarországon*. Műzsák.
- Karátson Gábor (1990): Huang Kung-Wang és az elmaradt leonardói fordulat; utószó Lao-Céhoz. In: Lao-Ce: *Tao Te King*. Ford. Karátson Gábor.
- Keller, Werner (1992): *Aufsätze zu Goethes „Faust II.”*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Kerényi Károly (1984): *Hermész, a lélekvezető. Az élet férfi eredetének mitológéája*. Ford. Tatár György. Európa, Budapest.
- Kerényi Károly (1988): Mi a mitológia? In: uő.: *Mi a mitológia?* Szépirodalmi, Budapest.
- Kerényi Károly (1989): *Thomas Mann – Kerényi Károly: Beszélgetések levélben*. Gondolat, Budapest.
- Kisbali László – Kiss Ilona (1980): *A „megbízhatatlan” individuum (Világkép és regényforma „A Mester és Margarita”-ban)*. Budapest. Kézirat. Hozzáférhető a Könyvtartudományi és Módszertani Központ Szakkönyvtárban)
- Kiss Ilona (1988): Szabadság és nyugalom. Etika és poétika „A Mester és Margarita”-ban. *Medvetánc*, 1.
- Kubinyi Kata (1979): „A Mester és Margarita” elemzéséhez és értelmezéséhez. *Studia Russica* II. Budapest.
- Kulcsár Szabó Ernő (1993): Törvény és szabály között. Az elbeszélés mint nyelvi-poétikai magatartás a harmincas évek regényeiben. In: *Szintézis nélküli évek*. Janus P. Egyetemi K.
- Laksin, V. (1978): Mihail Bulgakov prózájáról és magáról az íróról. In: Laksin: *A siker fiziológiája*. Ford. Wintermantel István. Európa, Budapest.
- Laksin, V. (1982): A Mester Margaritája. *Nagyvilág*, 11.
- Lao-Ce (1990): *Tao te king*. Ford. Karátson Gábor. Cserépfalvi.
- Leatherbarrow, W. J. (1975): The Devil and the Creative Visionary in Bulgakov's Master i Margarita. *New Zealand Slavonic Journal*, No. 1.
- Madocsai László (1996): *Irodalom a középiskolák IV. osztálya számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 15. kiadás
- Medve A. Zoltán (1991): *A Mester és Margarita világmépi háttere*. Pécs. Kisdoktori disszertáció, kézirat.
- Medve A. Zoltán (1997): Ördögös ötödik dimenzió (A titokzatos Messire). *Színház*, jún.
- Meletyinszkij, J. (1985): *A mítosz poétikája*. Ford. Kovács Zoltán. Gondolat, Budapest.
- Merezskovszkij, D. (1943): *Az ismeretlen Jézus*. Ford. Trócsányi Zoltán. Athenaeum, Budapest.
- Mitológiai enciklopédia*. (1988) Gondolat, Budapest.
- Nagy István (1997): Hagyomány, amely „válaszol megértésre” vár... *Helikon*, 3.
- Naiman, E. (1985): The Morality of Punishment and Execution in The Master and Margarita. *Russian Literature*, XVIII/1.
- Neudecker, R. (1992): *Az egy Isten sok arca*. Ford. Kerényi Gábor. Magyar Keresztény – Zsidó Tanács, Mérleg, Budapest.
- Nye, R. (1998): *Faust*. Ford. Barkóczy András. Európa, Budapest.
- Oja, Matt F. (1991): Bulgakov's Ironic Parallel between Margarita and Afranius. *Slavic Review*, Spring.
- Palmer, R. E. (1987/A): „Hermeneuein-hermeneiea” – ókori szavak használatának mai jelentősége. Ford. Kállay Géza. In: *A hermeneutika elmélete 1–2*. Ikonológia és műértelmezés 3. Szeged
- Palmer, R. E. (1987/B): A hermeneutika hat modern meghatározása. Ford. Kállay Géza. In: uő.: *Paradigmaváltás a Biblia értelmezésében*. (1994) Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest.

- Pope, R. W. F. (1977): Ambiguity and Meaning in The Master and Margarita. The Role of Afranius. *Slavic Review*, No. 36.
- Proffer, E. (1984): *Bulgakov. Life and Work*. Ardis, Ann Arbor.
- Radnóti Sándor (1995): *Hamisítás*. Magvető, Budapest.
- Renan, E. (1991): *Jézus élete*. Európa, Budapest.
- Ricoeur, P. (1969): *The Symbolism of Evil*. Beacon Press, Boston.
- Ricoeur, P. (1981): *Hermeneutics and the human sciences*. By J. B. Thompson. Cambridge.
- Ricoeur, P. (1984): *Time and narrative*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Ricoeur, P. (1987/A): A tanúság hermeneutikája. Ford. Szabó István. In: *A hermeneutika elmélete 1–2*. Ikonológia és műértelmezés 3. Szeged.
- Ricoeur, P. (1987/C): Az interpretációk konfliktusa. Ford. Martonyi Éva. In: *uo*.
- Ricoeur, P. (1987/D): Előszó Rudolf Bultmannhoz. Ford. Szabó István. In: *uo*.
- Ricoeur, P. (1987/E): Létezés és hermeneutika. Ford. Burján Mónika. In: *uo*.
- Ricoeur, P. (1987/F): Nyelv, szimbólum és értelmezés. Ford. Martonyi Éva. In: *uo*.
- Ricoeur, P. (1995): *Bibliai hermeneutika*. Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest.
- Riffaterre, M. (1998): Szimbolikus rendszerek a narratívában. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 2*. Kijárat K., Budapest.
- Rohlitz Kyra (1996): Orpheus nyomában (A teljesség felé... Salve Regina). *Műhely*, 6.
- Rohlitz Kyra (1997): *Fenomenológia és hermeneutika*. Ford., szerk. Mezei Balázs. Kossuth, Budapest.
- Serfőző László (1974): A M.é.M. / A tartalmi és formai szint együttes megközelítése. *Filológiai Közöny*, 20.
- Spira Veronika (1990): Vezérmotívumok és a szimbolikussá emelt valóságélemek szerepe Bulgakov A Mester és Margaritájában. *Filológiai Közöny*, 3–4.
- Spira Veronika (1999): Isten, az ördög és a Megváltó: egy figura hermeneutikai rekonstrukciója Bulgakov A Mester és Margarita című regényében. In: *Irodalomelmélet és bibliai hermeneutika*.
- Stapanian-Apkarian, J. R. (1994): Ironic „vision” as an Aesthetics os Displaced Truth in M. Bulgakov's Master and Margarita. In: *Russian Narrative and Visual Art. Varieties of seeing*. Ed. by Roger Anderson and Paul Debreczeny. Univ. Press of Florida, Gainesville.
- Stenbock-Fermor, E. (1969): Bulgakov's The Master and Margarita and Goethe's Faust. *Slavic and East European Journal*, 13. Vol. XIII. No. 3
- Szigethi András (1995–96): A hallgatás igéje az Ige hallgatásában. *Szép literatúrai ajándék*, 1995/3–1996/1.
- Szilárd L. – Krasztev P. (1991): „...mitosz, semmi más”. *Orpheusz*, 2–3.
- Szilárd L. – Kalina K. – Makai Bettina (1996): Bulgakov: A Mester és Margarita. In: *Huszonöt fontos regény*. Műelemzések. Szerk. Hetényi Zsuzsa. Maecenas – Lord.
- Szöke Katalin (1992): A beszélgetésben fölnyíló igazság regénye. *Kritika*, 5.
- Tatár György (1989/A): Történetírás és történetiség. In: Friedrich Nietzsche: *A történelem hasznáról és káráról*. (Bev.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tatár György (1989/B): *Az öröklét gyűrűje. Nietzsche és az örök visszatérés gondolata*. Gondolat, Budapest.
- Tengelyi László (1988): *Kant*. Kossuth K.
- Tengelyi László (1992): *A bűn mint sorseseemény*. Atlantisz.
- Ziolkowski, M. (1992): Pilate and Pilatism in Recent Russian Literature. In: *New Direction in Soviet Literature. Selected Papers from the Fourth World Congress For Soviet and East European Studies*, Harrogate, 1990. Ed. by Sheelagh Duffin Graham. St. Martin's Press, New York.
- Vanyó László (1980): *Apokrifek*. Budapest.